

досі не існує однозначного підходу у визначенні цілей і завдань психолого-педагогічного супроводу та його змісту. Забезпечення психолого-педагогічного супроводу дітей з особливими освітніми потребами є невід'ємною частиною розвитку сучасної освіти, в основі якої лежить індивідуальний підхід до кожної дитини з особливими потребами. З огляду на актуальність окресленої проблематики, перспективним є дослідження особливостей організації психолого-педагогічного супроводу дітей з особливими освітніми потребами у контексті специфіки вікового та індивідуального розвитку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Батиянова М. Р. Организация психологической службы в школе. Москва : Совершенство, 1998. 268 с.
2. Жукова А. Г., Мальцева В. А. Организация психологического сопровождения // Вопросы психологии. 2002. № 2. С. 2–6.
3. Заширинская О. В. Психология детей с задержкой психического развития. Санкт-Петербург : Речь, 2007. 168 с.
4. Зінченко В. М. Організація психолого-педагогічного супроводу дитини в умовах дошкільного закладу // Дошкільна освіта. 2004. № 1.
5. Колупасва А. А. Інклюзивна освіта: реалії та перспективи: монографія. Київ : Самміт-Книга, 2009. 272с.
6. Матвеева М. П., Миронова С. П. Корекційна робота у системі освіти дітей з вадами розумового розвитку. Кам'янець-Подільський : Інформ.-вид. віддділ. Кам'янець-Поділ. держ. ун-ту, 2005. 164 с.
7. Софій Н. З. Інклюзивні ресурсні центри: канадський досвід та українські реалії // Особлива дитина: навчання та виховання. 2015. № 1(73). С. 34–40.
8. Науково-методичний збірник / ред. кол. Н. Софій, І. Єрмаков та ін. Київ : Контекст, 2000. 336 С.

Зозулич М.

.Науковий керівник – викладач Чин Р. С.

ПСИХОЛОГІЧНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ОСОБИСТІСНОЇ ТРИВОЖНОСТІ ПІДЛІТКІВ

Формування та розвиток гармонійної, соціально активної особистості є важливим напрямком освітньої політики України. Підвищена увага до закономірностей становлення особистості не є випадковою та знаходиться у безпосередньому зв'язку із тією специфічною для сучасного українського суспільства ситуацією, яка й формує наукове замовлення та спрямовує дослідницький інтерес. Важливою обставиною, що посилює актуальність дослідження психологічних механізмів особистісної тривожності в функціональній площині, є необхідність врахування її вікової специфіки для виключення діагностичних помилок. У зазначеному контексті на особливу увагу заслуговує підлітковий етап онтогенезу, оскільки саме він є періодом становлення та фіксації стійких психологічних властивостей особистості.

Проблема тривожності особистості завжди посідала важливе місце у педагогічній та віковій психології й на сьогодні є достатньо розробленою. Разом із тим, багатоаспектність наукового дослідження тривожності як системного явища та властивості особистості (Ю. Антонян, В. Астапов, Л. Божович, Г. Габдрєсва, Ж. Глозман, М. Корольчук, Б. Кочубей, М. Левітов, Л. Маришук, Н. Наєнко, Г. Прихожан, Ч. Спілбергер, Т. Титаренко та інші учені) не охоплює всього спектру пов'язаних із цим феноменом проблемних питань. З одного боку відсутність своєчасної психологічної допомоги тривожним підліткам зберігає можливість зриву у наступному віковому періоді. З іншого – запобігання явищам стигматизації тривожних підлітків як дезадаптивних передбачає фундаментальне знання психологічних механізмів особистісної тривожності, що розгортаються відповідно до вікової специфіки розвитку. Саме соціальною та науковою значущістю окресленої проблематики й зумовлено вибір теми дослідження.

Мета статті полягає у розкритті психологічних детермінант особистісної тривожності у підлітковому віці.

Актуальність дослідження зумовлена тим, що проблема тривожності завжди була для психології важливою – на сьогодні її дослідженню присвячено велику кількість ґрунтовних наукових праць, проте, незважаючи на успішність розробки цього питання, інтерес до нього не

зникає. Дослідження вікової динаміки тривожності показують її тенденцію до зростання у підлітковому віці, що пов'язується із перебудовою системи взаємостосунків у підлітків та зміною їх соціальних ролей. При цьому відбувається своєрідне зміщення тривоги і страхів – зменшення «природних» (інстинктивних у своїй основі) та збільшення «соціально-обумовлених», максимум яких припадає на підлітковий вік.

Особливості проявів високої тривожності у різних вікових періодах зумовлені специфікою найважливіших соціальних потреб особистості. Для підліткового віку – це домінування потреби в неформальному спілкуванні з дорослими та однолітками, зростання ролі референтної групи. Найбільшу тривожність підлітки демонструють у стосунках з однолітками й батьками та найменшу – із незнайомими дорослими та вчителями [7]. Як наголошують дослідники, рівень тривожності є показовим якості емоційного пристосування підлітка до соціальних умов [8]. Зокрема, коливання рівня особистісної тривожності у пубертатному періоді може розглядатися як внутрішня детермінанта наявних поведінкових проблем. За деякими припущеннями, тривожність слугує меті стримувати агресивні дії та сприяє закріпленню гуманістичної спрямованості особистості [1].

Дослідження форм прояву тривожності у підлітків дають змогу диференціювати дві її основні категорії: відкриту тривожність (переживається на свідомому рівні) та приховану (тією чи іншою мірою неусвідомлювану). Типовими формами прояву тривожності в підлітковому віці є вербальна експресія болю та м'язова ригідність [6]. Встановлено, що з віком простежується тенденція до послаблення неструктурованих вокальних форм протесту і надмірної моторної активності й, водночас, посилення вербальної експресії та рівня володіння власним тілом [2]. Емоційні реакції у підлітків стають більш диференційованими, при цьому першочергова увага приділяється параметру значущості стимулу та ситуації [5].

Як відзначає В. Астапов, прояви високої тривожності у підлітків спостерігаються у двох формах: це страх – гнів і страх – страждання, які по-різному себе виявляють, але однаково дезадаптують особистість підлітка [1]. У першому випадку очікування нападу, насміхань, образи з боку інших призводить до виникнення реакцій психологічного захисту у вигляді агресії. Найважливіше в такій ситуації для тривожного підлітка – не пропустити інформацію, яка становить потенційну загрозу для його самооцінки. У другому випадку реакція психологічного захисту супроводжується відмовою від спілкування, униканням тих людей, від яких може надходити «загроза».

За результатами проєктивних досліджень, у підлітковому віці побоювання щодо власної неспроможності пов'язуються переважно із «дорослою» стороною життя, локалізуючись у сфері майбутнього: «Ні на що не буду здатен», «Не зможу заробляти гроші» тощо. Здається, такі хвилювання повинні тлумачитись як позитивні та свідчити про розвиток почуття відповідальності, та складність полягає в тім, що діти почуваються незахищеними як у психологічному, так і у фізичному значенні, що й підтверджується в процесі практичної роботи з підлітками. Ці побоювання є характерними для підлітків навіть поза ситуацій шкільного навчання, адже відомо, що «уявна аудиторія» не залишає їх майже ніколи [4].

Досліджуючи чинники тривожності в підлітковому віці, дослідники роблять акцент на педагогічній та психологічній неосвідченості, ригідних стереотипах виховання, особистісних проблемах і характерологічних особливостях батьків, що привносяться у спілкування з підлітком [6]. Причина високої тривожності підлітка часто полягає в тому, що батьки не розуміють або ігнорують його найважливіші потреби, дотримуються авторитарного стилю спілкування чи, навпаки, у стосунках між дорослим і підлітком панує атмосфера безконтрольності й потурання. Тривожність внаслідок домінуючої гіперпротекції та надмірної емпатійності з боку батьків, які, намагаючись оберігати дитину від реальних і уявних проблем, встановлюють дріб'язковий контроль та велику кількість обмежень, об'єктивується у підлітка як переживання власної неспроможності виявити хоч якусь самостійність. В ситуаціях, «коли виховання будується на завищених вимогах, які підліток не в змозі виконати або виконує з надмірними зусиллями, тривожність провокується страхом невдачі, побоюваннями припуститися помилки й отримати несхвалення від батьків» [8, с. 18].

Як пише І. Булах, до посилення тривожності призводить і непослідовність або необґрунтованість батьківських вимог: якщо підліток не знає, якою буде реакція на певний його вчинок, але передбачає можливе незадоволення, він постійно буде знаходитись у стані

тривоги. Внутрішнє протиріччя, що виникає у підлітка в ситуації переживання неспроможності відповідати очікуванням та вимогам оточуючих й залишатись при цьому самим собою, призводить, з одного боку, до компенсаторної гіпертрофії власного «Я» у вигляді загостреного егоцентризму, а з іншого – до розвитку нав'язливої концепції «не-Я», несумісної з реальними настановами і можливостями підлітка [2]. В свою чергу дезінтеграція «Я» породжує внутрішню амбівалентність й спричиняє зростання тривожності із провідним переживанням страху зміни та втрати індивідуальності.

Значний інтерес становлять результати дослідження щодо впливу батьківської тривожності на тривожність у підлітків, в яких було встановлено, що імовірність розвитку високої тривожності у підлітка завжди висока при її наявності у батьків [3]. Цей факт пояснюється тим, що більшість тривог і страхів передаються дитині несвідомо або ж нав'язуються батьківською системою ціннісних орієнтацій, тобто наслідуються не тривожність як риса особистості, а деякі загальні засоби реагування. В окремих випадках «тривожність підлітка буквально зростає у тривожно-сумнівній психологічній атмосфері сім'ї, яка перешкоджає переживанню відчуття захищеності, необхідного для емоційної рівноваги та загалом нормального розвитку підлітка» [5, с. 74].

Дослідниками зазначається, що підвищена особистісна тривожність є критерієм порушеного психічного здоров'я у підлітків, що проявляється дією таких змінних як слабка ідентичність, емоційна лабільність, занижена самооцінка та соціальна неадаптивність. Як правило, висока особистісна тривожність виступає одним із головних корелятивів невротичного конфлікту, індикатором переживання кризового стану та чинником психосоматичних розладів. Деякими авторами [4] підкреслюється, що тривожні підлітки мають низький рівень інтеграції особистого досвіду, який демонструють через створення найбільш недосконалого наративу.

Дослідники зазначають, що тривожність, обумовлена віковими особливостями та опосередкована індивідуально-особистісним рівнем розвитку Я-концепції підлітка, може виконувати мобілізуючу функцію, пов'язану із підвищенням ефективності спілкування та діяльності дитини. Зокрема, експериментально доведено, що рівень тривожності у пубертатному періоді прямо пропорційний рівню емпатійності, позитивний вплив яких на особистість підлітка проявляється у підвищенні уваги, обережності, готовності до ухвалення рішення, прискоренні переробки емоційної інформації та здатності до прогнозування на мовно-мисленнєвому рівні [5]. До того ж, як зазначає О. Ружинська, зростання тривожності у підлітків виступає одним із критеріїв формування їх самосвідомості та чутливості у сфері міжособистісних стосунків [7]. Саме виразність орієнтації високотривожних підлітків на соціальну нормативність та відповідні соціальні очікування дозволяє припустити, що особистісна тривожність виступає своєрідною психологічною ціною за адаптацію.

Отже, вікова специфіка тривожності як особистісної властивості обумовлюється її чинниками, змістом тривожних переживань, формами прояву, компенсацією і захисними механізмами. Наприкінці підліткового віку тривожність, опосередковуючись Я-концепцією, стає стійким особистісним утворенням. Сучасний підхід до тлумачення феномену тривожності ґрунтується на тому, що означена властивість до певної міри є природною для підліткового віку, і тому не може розглядатися виключно з точки зору її деструктивного впливу на розвиток особистості. Вивчення психологічних механізмів особистісної тривожності в функціональній площині доцільно проводити поза спектром континууму «норма – патологія», а саме – в якості показника ефективності адаптаційної активності особистості та особливостей її індивідуального розвитку.

З огляду на актуальність дослідження особистісної тривожності з позицій вікової психології, перспективним є аналіз генези особистісної тривожності в контексті специфіки вікового та індивідуального розвитку. Вбачаючи у кожному прояві тривожності «акцію» і «реакцію» одночасно, доцільно дослідити особистісну тривожність в підлітковому віці на предмет наявності певних позитивних розвивальних сил.

ЛІТЕРАТУРА

1. Астапов В. М. Тревожные расстройства в детском и подростковом возрасте : теория и практика: монография. Москва : МПСИ, 2011. 368 с.

2. Булах І. С. Психологія особистісного зростання підлітка : монографія. Київ : НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2003. 340 с.
3. Малкова Е. Е. Возрастная динамика проявлений тревожности // Вопросы психологии. 2009. № 4. С. 24–32.
4. Микляева А. В., Румянцева П. В. Школьная тревожность : диагностика, коррекция, развитие. Санкт-Петербург : Речь, 2004. 248 с.
5. Парамедова Б. Л. Проблема тревожности в современной психологической науке. Харьков : Амнезис, 1999. 132 с.
6. Прихожан А. М. Тревожность у детей и подростков: психологическая природа и возрастная динамика. Москва : Московский психолого-социальный ин-т; Воронеж : МОДЕК, 2000. 304 с.
7. Ружинська О. В. Подолання шкільної тривожності учнів підліткового віку // Практична психологія та соціальна робота. 2009. № 9. С. 27–33.
8. Шевченко Н. Ф., Калюжна С. М. Гіперфункція тривожності у підлітків : превентивна стратегія // Практична психологія та соціальна робота. 2007. № 7 (100). С. 17–22.

Олинець Н.

Науковий керівник – викладач Чіп Р. С.

ПРОБЛЕМА ШКІЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА ТА ШЛЯХИ ЇЇ ВИРІШЕННЯ

В умовах сьогодення надзвичайно загострилася проблема насильства, що поширюється в освітньому середовищі як шкільний булінг. Інтерес до виокремленої проблеми знайшов відображення у працях вітчизняних і зарубіжних науковців і супроводжується численними дослідженнями та пошуком шляхів запобігання цьому явищу. У процесі соціалізації, що передбачає засвоєння певних норм, правил та принципів, наслідування моделей поведінки, формування власної системи цінностей та пріоритетів, найбільш вразливою категорією є діти та підлітки, які страждають від насилля. Відтак, збільшення випадків булінгу у школах викликає необхідність активного пошуку методів протидії та подолання цієї проблеми.

Актуальність дослідження зумовлена тим, що явище булінгу масштабно заповнило освітній простір. Статистика подає вкрай невтішні результати. Дослідження вікової динаміки проявів шкільного насильства показують її тенденцію до зростання у підлітковому віці, що пояснюється новою соціальною ситуацією розвитку, психологічними новоутвореннями, специфікою вікової кризи, перебудовою системи взаємостосунків у підлітків та зміною їх соціальних ролей. Лише правильна організація профілактики шкільного цькування – один із найважливіших впливів на зменшення проявів насилля.

Мета статті полягає в теоретичному аналізі специфічних форм насилля та особливостей його проявів в освітньому середовищі.

Булінг – це соціальне явище, розповсюджене сьогодні не лише в Україні, але і в США, Канаді, Росії, Японії, Індії та майже всіх країнах Європи. Термін «булінг» запропонував англійський журналіст Е. Адамс на початку 90-х років ХХ століття. Тоді ж з'явилася і його конкретизація «шкільний булінг». Булінг (bullying, від англ. bully – хуліган, забіяка, задира, грубіян) означає систематичне, навмисне цькування інших з отриманням моральної або фізичної вигоди [1, с. 23].

Існують різні підходи до визначення поняття «булінг». Однак, найбільш повне визначення дали британські дослідники Д. Лейн та Е. Міллер. Вони визначають булінг як довготривалий процес усвідомленого жорстокого поводження, фізичного або психічного, з боку індивіда або групи по відношенню до іншого індивіда, який не здатен себе захистити в такій ситуації [3].

Норвезький психолог Д. Олвеус розкриває сутність терміну «булінг» як ситуацію, у якій учень неодноразово піддається негативним діям з боку одного чи кількох інших учнів. Визначення Д. Олвеуса показує, що булінг відрізняється від випадкової бійки або сварки між двома учнями приблизно однакової сили. У випадку булінгу і «кривдник», і «жертва» – частини однієї й тієї ж взаємодіючої соціальної групи [6, с. 151].

Булінг у шкільному середовищі може виникати як на території школи, так і поза нею. Дж. Девой та С. Кафербергер у результаті дослідження виявили, що 18% учнів, які зазнавали нападів систематичної, довготривалої агресії з боку інших учнів зазначали, що дані ситуації